

УДК 94 (477.82) «1921/1929»  
DOI 10.35433/history.112016

**Курильчук Наталія,**  
аспірантка кафедри історії України  
історико-філософського факультету,  
Київський університет імені Б. Грінченка  
[n.kurylchuk.asp@kubg.edu.ua](mailto:n.kurylchuk.asp@kubg.edu.ua)  
**Researcher ID: AAZ-1118-2021**  
<https://orcid.org/0000-0001-9288-2511>

## **«ОЛЕВСЬКЕ ПРИКОРДОННЯ» ПІСЛЯ РИЗЬКОГО МИРУ: ПРОБЛЕМИ КОРДОНУ І ЛЮДСЬКІ ДОЛІ**

### **Анотація**

**Мета дослідження** полягає у з'ясуванні особливостей становлення радянсько-польського кордону та впливу територіальних змін на повсякденне життя мешканців «Олевського прикордоння». Зокрема через появу в регіоні масових нелегальних переходів, пов'язаних з заняттям контрабандною діяльністю. **Методологія дослідження** передбачає поєднання загальнонаукових та спеціально-історичних методів пізнання: проблемно-хронологічного, ретроспективного порівняльного, історико-генетичного, джерелознавчого, архівної евристики, які допомогли виявити, опрацювати та систематизувати наявний фактичний матеріал. **Наукова новизна дослідження.** Авторкою вперше введено до наукового обігу матеріали Державного архіву Житомирської області, які дозволяють прослідкувати розвиток бандитизму на означених територіях, показують рівень економічного розвитку регіону та пояснюють доцільність споживчої контрабанди. Оприлюднено матеріали кримінально-слідчих справ репресованих мешканців «Олевського прикордоння» за звинуваченням у шпигунській діяльності, розкрито інформаційні можливості цих документів для дослідження історії повсякдення зазначеного регіону. **Висновки.** Висвітлено адміністративно-територіальні зміни, що відбулися внаслідок підписання Ризького миру та зміни в повсякденному житті мешканців прикордонних територій. Показано як слабкий рівень охорони кордону сприяв порушенню прикордонного режиму, контактам між місцевим населенням по обидва боки кордону та став однією з причин появи на цій території контрабанди.

**Ключові слова:** Ризький мир, радянсько-польський кордон, «Олевське прикордоння», бандитизм, контрабанда, шпигунство, репресії.

**Вступ.** Особливості українсько-польських відносин міжвоєнної доби, суспільно-політична ситуація в прикордонних регіонах та проблеми, пов'язані з урегулюванням кордонів і до сьогодні лишаються актуальними питаннями для вітчизняних та закордонних дослідників. Питання формування кордону, його демаркація та делімітація, захист та охорона були важливим і складним питанням у всі часи існування, адже він є одним із найважливіших чинників національної та міжнародної безпеки. Саме тому, важливого значення надавали і підписаному між радянською Росією та УСРР з одного боку, і Польщею з іншого в 1921 р. Ризькому мирному договору, який розділив Волинь та Полісся на дві частини і призвів до появи нових регіонів, зокрема й так званого «Олевського прикордоння» на території сучасної Житомирської області. Саме за цим документом частина сіл і містечок ввійшли до складу Польщі, а інші залишилися в підпорядкуванні УСРР і повністю контролювалися більшовицькою владою.

**Аналіз останніх досліджень.** В наявному історіографічному доробку Ризький мир досліджується передусім в контексті загальнодержавному, доступні широкому загалу праці та статті показують його вплив на зовнішню політику, тобто зносини між Польщею та СРСР і УСРР. Л. Шелюк, М. Гетьманчук (Гетьманчук, 2008), В. Кавунник, В. Верстюк зазначають, що підписання Ризького миру стало фінальним акордом боротьби за Українську Народну Республіку. Визнавши УСРР як незалежну державу, зазначають вони, Польська Республіка мала з нею політичні та дипломатичні взаємини лише номінально, однак фактично міжнародна діяльність України була підпорядкована радянській Росії, урядом якої й визначалися напрямки відносин з іншими країнами.

Досліджень, присвячених вивченню значення цього договору для Волинської губернії надзвичайно мало. Серед авторів варто виділити розвідки О. Солов'я (Соловей, 2009), С. Макарчука (Макарчук, 2008,) В. Марчука (Марчук, 2020), Л. Бортник (Бортник, 2015) та С. Гуменного (Гуменний, 2015).

Причини і особливості конфліктів на польському кордоні досліджує у своїй розвідці О. Соловей (Соловей, 2009). Він також висвітлює політику влади щодо етнічного українського населення УСРР прикордонної смуги. С. Макарчук (Макарчук, 2008,) аналізує

зміни в житті населення Західної Волині, що відійшла до Польщі, наголошуючи на переважанні представників української національності. Заселення цієї території поляками, за словами автора, активно проводилося вже після підписання договору. Л. Бортник (Бортник, 2015) величезну увагу у своїх дослідженнях приділяє процесу формування польської прикордонної служби, де головне місце надавалося Корпусу охорони прикордоння (КОП), який діяв з 1924 р. до 1939 р. С. Гуменний (Гуменний, 2015) наголошує на міграційних процесах по обидва боки кордону, які мали різну інтенсивність залежно від економічної та політичної ситуації в обох державах. З'ясувати причини контрабанди як соціально-економічного явища, поширеного на кордоні в міжвоєнний період, та показати протидію їй радянських митників і органів ВНК – ДПУ – НКВС у своїй розвідці ставить за мету Д. Архірейський (Архірейський, 2012). Однак, спеціальні наукові розвідки в контексті окресленої теми в такому регіоні як «Олевське прикордоння» відсутні, саме тому вона потребує подальшого детального вивчення.

Основу джерельної бази складають опубліковані документальні збірники та архівні матеріали Державного архіву Житомирської області. Важливими для аналізу є кримінальні архівно-слідчі справи, а також звіти райкому, окружкому, доповідні записки посадових осіб місцевої влади, зведення 19-го Олевського прикордонного загону та Корпусу охорони пограниччя і місцевої поліції. Саме вони проливають світло на ставлення місцевого населення до побудови кордону та значення його в житті пересічних селян.

**Метою даної розвідки** є висвітлення всього спектру проблем в житті місцевого населення, що з'явилися з появою кордону. Дане дослідження покликане досягти поставленої мети через наступні завдання: дослідити особливості становлення радянсько-польського кордону, показати діяльність польських та радянських прикордонних органів, проаналізувати причини нелегальних переходів кордону та масового заняття місцевого населення контрабандною діяльністю.

**Виклад основного матеріалу.** Підписаний 18 березня 1921 р. Ризький мирний договір між Польщею, РСФРР і УСРР формально ознаменував завершення Радянсько-польської війни 1919–1920 рр.

Саме за його умовами було здійснено поділ Волинської губернії, що призвело до адміністративно-територіальних змін та утворення нових регіонів. Перехід до складу Польщі західних повітів Волинської губернії, зокрема майже всієї Кисорицької волості Овруцького повіту та частини сіл Олевської та Юрівської волостей, призвів до того, що за статтею 2, вище згаданого договору, прикордонними в складі УСРР стали села Голиші та Майдан Голишівський – Кисорицької волості; Юрово, Журжевичі, Замисловичі, Копища, Собичин, Хочин і Войтковичі – Юрівської волості та Довгосілля, Кишин, Лопатичі з містечком Олевськом – Олевської волості. До складу Польщі відійшли села Кисоричі, Борове, Карпилівка й Рокитне – Кисорицької волості; села Біловіж, Дубно, Кам'яне, Купель, Мушні та Обсіч – Юрівської волості та села Будки-Сновидовицькі, Дерть, Залав'я, Остки й Сновидовичі – Олевської волості (Мирный договор между Россией и Украиной с одной стороны и Польшей с другой, подписанный в г. Риге 18 марта 1921 года., с. 5).

Кордони між Україною і Польщею були встановлені без урахування будь-яких етнічних та історичних підходів. Вони повністю ігнорували національні інтереси українського народу й були визначені лінією знаходження Польської Армії, з незначними відступами в один чи інший бік. Тобто, якщо польсько-радянська прикордонна смуга проходила серединою річки, то вона автоматично розбивала село на дві частини, таким чином орні землі, будинки населення, а часто і цілі родини опинялися під владою різних держав. Штучність новостворених кордонів, нехтування інтересами населення, яке проживало на цих територіях, спричинили їх природне бажання підтримувати зв'язки з рідними, що залишилися за межею кордону. Селяни постійно порушували прикордонний режим, вирішуючи власні побутові та родинні проблеми. Місцеве корінне населення, не зважаючи на лінію кордону, відчувало себе єдиною спільністю, тому сприяло переходу кордону та покривало іммігрантів, які перейшли його нелегально (Соловей, 2009, с. 300–301).

Після підписання Ризького миру кордони між Польщею та УСРР до середини 20-х років ХХ ст. охоронялися так, що можна було без перешкод потрапити на територію сусідньої держави, тому кордон часто називали відкритим або «зеленим». Проблему охорони

кордонів польська влада розуміла, але на той час не мала відповідних матеріальних засобів для реалізації цього завдання. Починаючи з весни 1921 р. охороною східного рубежу II Речі Посполитої займався цілий ряд прикордонних формувань: митні батальйони (1921–22 рр.), Прикордонна варта (1922–23 рр.), органи державної поліції (1923–24 рр.). Охорона кордону, окрім боротьби із бандитизмом та диверсією, включала також постійний нагляд за прикордонним рухом товарів, людей поза встановленими пунктами переходу, виявлення контрабанди та інших фактів, які стосувалися обов'язкових митних приписів, вирішення питань товарного обороту тощо. Однак, їхня діяльність, зважаючи на велику кількість злочинів та фактів нелегального переходу кордону, виявилася неефективною. Це пояснювалося низьким рівнем матеріального забезпечення, відсутністю авторитету у місцевого населення, активною підтримкою місцевим населенням антидержавних угруповань, неефективною кадровою політикою, відсутністю досвіду, низькою дисципліною, через що спостерігалися системні зловживання, а іноді й сприяння злочинній діяльності, зокрема й контрабанді (Бортник, 2015, с. 62–69).

Ситуація на кордоні була нестабільною: економічна криза, зубожіння населення та відсутність стабільності, поширення партизанського руху та бандитизму через переважання українського населення, мародерство, активізація діяльності радянських диверсантів лякали місцевих жителів. Тому, з метою покращення ситуації було створено Корпус охорони пограниччя (далі – КОП), який здійснював цю функцію з 1924 р. до 1939 р. найефективніше. У компетенції КОП перебували: безпосередньо східний кордон Речі Посполитої як лінія, відмічена на карті й на місцевості, прикордонна смуга шириною 30 км вглиб краю на захід від лінії кордону та прикордонна зона шириною 6 км вглиб краю. До його основних функціональних завдань належало: недопущення нелегальних порушень кордону; боротьба із нелегальним перевезенням та контрабандою товарів через кордон; боротьба із контрабандою та податковими злочинами й правопорушеннями у межах постанов про кордони держави; зміцнення польського елементу у східних воєводствах держави (Бортник, 2015, с. 74). Однак, незважаючи на високу оцінку діяльності КОП з боку влади, повністю вирішити

проблеми охорони кордону не вдалося до самого кінця його існування.

На території УСРР питанням охорони кордону займалися карально-бойові органи – Всеукраїнська надзвичайна комісія (далі – ВУНК), а потім Об'єднане державне політичне управління (далі – ОДПУ). Вони спеціалізувались на боротьбі з контрреволюцією, шпигунством, забезпеченні державної безпеки і боротьбі із чужими радянській владі елементами.

Розбудовуючи прикордонну охорону в 1921–1923 рр., влада шукала ефективну модель її організації. Спочатку функції політичної охорони кордону передали Особливому відділу ВНК, а військову – регулярним частинам Червоної армії з оперативним підпорядкуванням їх чекістському відомству. Згодом ВНК реорганізували у ДПУ (ОДПУ), передавши йому обидві ці функції. Оперативний напрямок забезпечували прикордонні Оперативні відділи, а військовий – окремі батальйони військ ОДПУ. Зберігалось подвійне підпорядкування частин прикордонної охорони оперативним органам ОДПУ та військовому відомству, а митних органів – Наркомату зовнішньої торгівлі РСФРР (Каленська, 2012, с. 11).

У 1924–1928 рр. сформували організаційну структуру прикордонної охорони СРСР у складі Відділу прикордонної охорони ОДПУ і частин прикордонної охорони в прикордонних округах. Це дозволило об'єднати в апараті управління прикордонного загону оперативне, політичне, стройове й адміністративне керівництво. «Тимчасовий статут служби прикордонної охорони» (1927 р.) основними функціями прикордонників визначав: затримання порушників кордону, виявлення серед них агентів іноземних розвідок і диверсантів; боротьбу з контрабандою; ліквідацію проривів антирадянських озброєних груп; захист місцевого населення від кримінальних банд; контроль за дотриманням правил прикордонного режиму; протидію антирадянській агітації та повстанському рухові в прикордонній смузі.

У 1934–1938 рр. триває концентрація карально-репресивних функцій у межах НКВС СРСР, до структури якого віднесли й Головне управління прикордонної та внутрішньої охорони. До 1936 р. сформували головне та окружні управління прикордонної та внутрішньої охорони, створили штаби всіх прикордонних загонів,

реорганізували прикордонні округи та райони у прикордонній смузі (Каленська, 2012, с.12).

Однак, на початку 1920-х рр., в умовах господарської розрухи радянським керівникам також не вистачало матеріальних коштів і військових сил для надійного зачинення державних кордонів. Під час обстеження прикордонних губерній у травні 1923 р. спеціальною комісією РНК та ЦК КП(б)У з'ясувалася нестача особового складу та його незадовільне матеріальне забезпечення. Співробітники ДПУ, які обслуговували кордони, мали низький рівень кваліфікації (Лясковська, 2016, с. 339).

У другій половині 1920-х рр. поступово поліпшуються матеріально-побутові умови служби прикордонників, удосконалюється їх технічне оснащення та озброєння. Прикордонні загони та застави поступово отримали обладнані військові містечка, окремі пристосовані приміщення, автотракторний транспорт, авіацію і радіозв'язок. Почали застосовуватися контрольні-слідові смуги, прожекторне освітлення, активно використовувалися прості загородження, прокладалися дороги й дозорні стежки, вирубувалися просіки, встановлювалися мости та переправи, зводилися дерев'яні спостережні вежі, відбувалося переозброєння прикордонних військ (Каленська, 2012, с. 11).

За дотриманням прикордонного режиму на території «Олевського прикордоння» повинен був слідкувати 19-й Олевський прикордонний загін. Окрім охорони кордону прикордонники часто залучалися до співпраці з місцевим населенням у політико-ідеологічній, культурно-освітній, економічній та соціальній сферах. Бійці, командири і політпрацівники брали активну участь у діяльності місцевих комсомольських організацій, в ініційованих владою культурно-освітніх, оборонно-спортивних, політичних, господарських заходах, допомагали боротися з неписьменністю, організувати хати-читальні, влаштовували спортивні змагання, політичні мітинги та зібрання, громадські святкування, допомагали колгоспникам у посівній і збиранні врожаю (Каленська, 2012, с. 13).

Серед проблем, які повинна була вирішувати прикордонна служба досить гостро стояло питання бандитизму, який тогочасною владою та багатьма сучасними дослідниками поділявся на кримінальний та політичний. В Олевському прикордонні, на думку владних структур, переважавав саме політичний бандитизм.

Пояснювалося це тим, що опозиційні настрої населення зумовлювали наростання як пасивних, так і активних форм спротиву місцевій владі, а географічне розташування і природні умови (наявність значних лісових масивів) території сприяли розгортанню в цій місцевості потужного повстанського руху.

Як відзначалося в офіційних звітах райкомів та окружному, у 1918–1923 роках на Волині діяли українські повстанці Соколовського, Мордалевича, Лисицького, Гарася, Мастолярчука та багатьох інших. В бюлетені секретно-інформаційного відділу Ради Наркомісара УСРР №24/261 від 26 травня 1922 р. «Огляд бандитизму на Україні» міститься інформація про те, що «в Олевському районі діє 6 чи 7 банд, по 9 чол. кожна, переважно кримінального характеру. Тут можна ще відмітити залишки банди Соломінського, петлюрівського характеру, яка підтримує зв'язок з закордоном і слугує проміжною зв'язкою з бандами, розміщеними глибше в Україні» (Махорін, 2017, с. 158).

В політичних звітах Олевського РПК, які тодішнім секретарем подаються під назвою «політ-відчити», за 1924 р. наявні відомості про зростання та спад бандитизму в окремі місяці. Звертаємо увагу, що всі цитати подаються мовою оригіналу з усіма граматичними, стилістичними та лексичними помилками, адже це дозволяє показати рівень володіння мовою авторів документів. Наприклад, у звіті за період з 1 лютого по 1 березня вказано, що бандитизм та політичні угруповання за цей період особливо себе не проявляли, за виключенням окремих особистостей, котрі з'являлися нелегально, з-за кордону, але одразу ж наштовхуючись на вплив органів ДПУ, знову поверталися (Державний архів Житомирської області, ф. П-132, оп. 1, спр. 4, арк. 7–7 зв.).

Звіт за період з 1 березня по 28 березня містить дані про зростання бандитизму: «стосовно політбандитизму, за останній час рух посилюється, але поки вони тільки групуються в 3–4 селах. Над ними встановлено суворе спостереження за допомогою ДПУ, при чому вони мають зв'язок з закордонними бандами, котрі також групуються працюючи поки на лісорозробках і плануючи з початком весни перейти кордон. Помітна посилена агітація з їхнього боку серед селян, перед якими є заборгованість у лісорозробок, це має певний успіх» (Державний архів Житомирської області, ф. П-132, оп. 1, спр. 4, арк. 11–11 зв.).

В політ-звіті за липень зазначалося: «з проникаючим антирадянським елементом з боку Польщі ведеться активна боротьба прикордонного загону» (Державний архів Житомирської області, ф. П-132, оп. 1, спр. 4, арк. 27).

У політ-відчиті за вересень вказано: «відносно бандитизму – відкритого по району не спостерігається, що стосується прихованого, тобто ведучого підпільну озброєну боротьбу, який лише готується, в поточному місяці була проведена операція Олевського Корд. загону, вийнято до 40 чол., більшість з яких уже зізналася у своїх злочинствах» (Державний архів Житомирської області, ф. П-132, оп. 1, спр. 4, арк. 38).

Матеріали політ-відчиту за жовтень знову ж таки свідчать про зростання бандитизму: «за останній час помічається рух бандитизму: пограбовано бандою з 6 чол. в с. Озерянах кооператив, шукали голову сільради. Зараз вони знаходяться під Руднею-Замисловецькою в лісі. 2-га банда з 11 чол. знаходиться в лісі Юровського лісництва. Третя з'явилася між селами Кишин та Зубковичами з 8 чол., звідти дійшла до с. Стівпинки, де хотіла знайти голову сільради, і зараз за відомостями вона знаходиться в с. Держанівка. Були також нападки на окремих селян, лісників та залізничників під Олевськом. Забарвлення мають політичне, щоб зірвати с/г податок та навести страх на радянських робітників, особисто на голів сільрад в зв'язку з передвиборчою кампанією» (Державний архів Житомирської області, ф. П-132, оп. 1, спр. 4, арк. 40).

У політ-відчиті за листопад зазначалось, що «бандитизму зараз не помічається, так як було в жовтні, але ж де не де круяться з обрізами по 2–3 чоловіки в лісі та на болоті» (Державний архів Житомирської області, ф. П-132, оп. 1, спр. 4, арк. 43).

У звіті за грудень наявні відомості про те, що «бандитизм в районі за останній час розвинувся дуже. Цими днями перейшла одна політична банда з кордону під орудою Барсука з 8 чол., але в ту ж ніч пішла назад за кордон. Розкрита одна шпигунська організація, заарештовано 18 чол. Ще одна банда з 6 чол., перейшла теж з-за кордону, зайшла в с. Журжевичі, кинула в одну хату бомбу, вбила селянина (місцевий активіст) і пішла за кордон. Крім цього, в Олевську перебувають декілька сільських хлопців з-за кордону, котрі тодішнього року були тут на службі, зараз же їх звільнили,

однак вони не мають куди йти, працювати не хочуть, кинулись в розбійництво і ограбували залізничний вантаж» (Державний архів Житомирської області, ф. П-132, оп. 1, спр. 4, арк. 46–46зв.).

У звіті РПК за січень 1925 р. також йдеться про збільшення бандитизму: «за цей місяць антирадянські угруповання проявляють велику активність. 6.01. на хуторі Гурно Собичинської сільської ради в 6 годин дня вбито голову сельКНС т. Брана, активіст на селі. Далі 26.01. та ж сама банда перейшла кордон і підійшла до Олевська, але тут її зустріли. Жертв не було, але тікаючи назад банда вбила жителя с. Довгосілля й сховалась за кордон. Встановлено, що вона має зв'язок з деякими заможними селянами та з робітниками лісництв. І коли в одного куркуля робили трус, знайшли зброю й обріз, з якого він ледь не вбив робітника ДПУ, але той відвернув постріл у бік. Другий робітник Юрівського лісництва, коли його заарештували, хотів тікати за кордон, його теж було забито біля кордону. Прикордонне населення цим дуже налякано, і багато мається, що не ночують вдома та прохають Райвиконком переселити їх вглиб кордону» (Державний архів Житомирської області, ф. П-132, оп. 1, спр. 9, арк. 19зв.–20).

У звіті за березень, квітень і травень 1925 р. йдеться про те, що «за звітний період спостерігались озброєні нальоти на села Олевськ, Радовель, Пояски, Білокоровичі, Радовельська Рудня і Журжевичі. Наприклад, в останньому селі був наліт, направлений з Польщі, на канцелярію сільради. Вкрадені деякі документи секретного характеру як то податкові документи, портрети вождів і газети з цікавими статтями. Така зацікавленість з боку Польщі спостерігається і до сьогодні, особливо в районі Юрова-Замисловичі. Проте, варто обмовитися про те, що частина цих нальотів, як то Білокоровичі, Пояски, Радовель були здійснені кримінальними злочинцями, інша частина за рахунок підісланих з-за кордону. Варто відмітити, що ці напади оцінюються місцевим селянством як акт порушення мирного будівництва, однак через страх активних дій з боку нападників для зменшення чисельності цих нальотів ніяких дій не вживається. На Райз'їзді партії було поставлене питання про те, щоб для Олевського району були надані виключні міри по амністії, так як підіслані з Польщі за своїм походженням є місцевими. Крім того, можна спостерігати ряд делегацій населення, що звертаються до РВК з таким же проханням»

(Державний архів Житомирської області, ф. П-132, оп. 1, спр. 9, арк. 68–69).

У тексті політ-відчиту за липень, серпень і вересень також наявні відомості про стан бандитизму: «рух бандитизму, як і раніше, відбувається за рахунок підісланих диверсантів з-за кордону, особливо в районі Юрова, Перга. Дії означеного бандитизму направлені на підрив кооперативної діяльності району і на створення певних настроїв серед селянства в прикордонній смузі. Боротьба з ними проводиться по лінії ДПУ шляхом виділення власних оперативних загонів. Кримінальний же бандитизм за цей час значно скоротився. Пояснюється це причинами нового врожаю, оскільки попередні грабежі і крадіжки здійснювалися на ґрунті часткового голодування в районі» (Державний архів Житомирської області, ф. П-132, оп. 1, спр. 9, арк. 97).

Повідомлення про бандитизм знаходимо навіть у тексті звіту за 1927–29 рр. «в районі весь час оперують банди. В сучасний момент оперує польська диверсійка, яка грабує кооперативи, шукає справи партосередків» (Державний архів Житомирської області, ф. П-132, оп. 1, спр. 24, арк. 3).

Нова економічна політика, прийнята комуністами під шаленим тиском В. Леніна на X з'їзді РКП(б), не була результатом воєнної перемоги більшовиків у громадянській війні. На радикальну зміну внутрішньої політики нового режиму вплинуло незадоволення, яке виявляло населення з приводу більшовицької надзвичайщини. Денаціоналізація певних секторів промисловості, запровадження власної валюти, заміна продовольчої розкладки на продподаток і дозвіл селянам продавати надлишки сільськогосподарської продукції на ринку мали на меті оздоровити економіку. Проте, не слід думати, що запровадження непу дало негайні результати, для того, щоб населення відчуло дійсні зміни на краще, був потрібен час. Отже, ситуація на кордоні певний час після оголошення нової економічної політики залишалася незмінною (Архірейський, 2012 с. 33).

З матеріалів протоколів засідань та звітів Олевського РПК, що містяться в фонді П-132 державного архіву Житомирської області, дізнаємося про низький рівень економічного розвитку району через його розміщення: малородючий пісочний ґрунт, низька якість

худоби, велика кількість боліт та лісів, відсутність транспортних зв'язків, високий с/г податок, масові скорочення та безробіття.

В тексті протоколу №2 «Засідання Олевського райпарткому від 30.10.1923 р.» йдеться про те, що в кооперації керує «чуждий елемент», наявні там працівники слабкі, для проведення правильної лінії необхідно влити сильніших працівників та звернути увагу перш за все на сільськогосподарську кооперацію, так як розподілу сил і матеріальних засобів на декілька галузей не вистачить і це не дасть реальних результатів. Тому, було прийнято рішення: «виходячи з умов: 1) бідності району, 2) браку технічних та політичних керівників, 3) особливе тяжіння села до с/г кооперації – рахувати необхідним звернути особливу увагу спочатку на посилення с/г кооперації, і якщо така займе швидкий хід свого розвитку, то відкрити споживче відділення» (Державний архів Житомирської області, ф. П-132, оп. 1, спр. 3, арк. 4–5 зв.).

Однак, ситуація на краще не змінилася і в 1925 р. Доказом цього слугуватимуть матеріали звіту Олевського РПК за січень місяць: «матеріальне становище партробітників дуже скрутне, район на хліб бідний, переважає привозний, дорожнеча страшна, а до того зарплатні малі. Сельфонду вже 3-й місяць не видають. Кооперативи працюють незадовільно, мала кількість пайових внесків, відсутність кредиту, а там де є кооператив – приватних крамниць немає» (Державний архів Житомирської області, ф. П-132, оп. 1, спр. 9, арк. 46-зв., 49).

Оскільки запровадження НЕПу не привело до швидкого наповнення споживчого ринку, виходом з ситуації стала так звана споживча контрабанда. В той час як купівельна спроможність населення поступово зростала, державний і недержавний сектори вітчизняної промисловості разом з офіційним імпортом все ще не могли задовольнити потреби населення. Попит на продукцію легкої промисловості істотно перевищував пропозицію, а це штовхало населення до не зовсім законних методів забезпечення себе всім.

До переліку предметів і товарів незаконного ввезення в цей період входили: різноманітна мануфактура, шкіра й готові вироби з неї, різновиди галантереї, парфуми, спиртні напої. Окреме місце займали товари першої необхідності й продукти харчування, які можна було купити або виміняти в Польщі: цукор, сіль, прянощі,

чай, какао, шоколад, цукерки, дріжджі, оцет, сірники, свічки, папір (Марчук, 2020, с. 18).

Проблема контрабанди в 1920-ті рр. була настільки небезпечною для розвитку економічної, фінансово-кредитної, і навіть політичної системи радянської держави, що голова ГПУ РСФФР Ф. Е. Дзержинський ставив контрабандистів на одну площину з контрреволюціонерами як найнебезпечнішими ворогами радянської влади. У зверненні до делегатів II-го з'їзду політпрацівників військ ГПУ у 1923 р. він зазначав: «Питання охорони кордонів на даний момент стоїть особливо гостро. Кордон СРСР повинен бути закрити для контрреволюціонерів і контрабандистів. ... Прикордонники охороняють економічну незалежність Рад та оберігають радянську землю від проникнення бандитів і шпигунів» (Гнітько, 2000, с. 3).

Крім дефіциту товарів в УСРР причинами для розмаху контрабанди були: слабкість радянської та польської прикордонних служб, бюрократична тяганина при легальному переміщенні товарів, а також високий рівень безробіття по обидва боки кордону, викликаний скороченням промислового виробництва і посівних площ.

І справді, до кардинальної реорганізації прикордонних військ і в УСРР і в Польщі в 1924 р. кордон охоронявся слабо, що давало можливість майже безперешкодно переміщувати товари. Погано охоронялися і прикордонні пункти, і ділянки між ними, тому контрабанду можна було провезти, як через митні пункти, так і в обхід них. Таким чином, найбільша інтенсивність контрабандних потоків припала на 1920–1924 рр. Для того, щоб легально оформити торговельну операцію на суміжній стороні, йшло багато часу і коштів, адже серед чиновників процвітала корупція, а контрабанда значно перевищувала легальну торгівлю. Молодь, демобілізовані військові не мали можливості влаштуватися на роботу, тому, щоб прогодувати себе і власну родину, були змушені брати участь в незаконному промислі. Крім того, важливим фактором, була близькість кордону до населених пунктів і фактична відсутність контролю прикордонної смуги до 1923 р. (Марчук, 2020, с. 16).

Затримання контрабандистів на кордоні ускладнювалося тим, що в 1920-ті рр. кордони розділили ще недавно цілісні округи та населені пункти. Населення, яке проживало вздовж прикордонної

смуги, знало одне одного, що полегшувало організацію та перевезення товару. Малоземелля, відсутність у прикордонній смузі промислових підприємств та необхідність прогледувати сім'ї підштовхували місцевих селян до протизаконних промислів. Саме тому від 50 до 70% затриманих прикордонниками контрабандистів були селяни прилеглих до кордону сіл (Лясковська, 2016, с. 330–331).

Контрабанда завдавала збитків не лише фінансово-кредитній системі України. Дуже часто конспірація контрабандистських організацій, їх чудова орієнтація в прикордонній місцевості використовувалася розвідувальними органами Польщі. На Всесоюзній нараді начальників частин прикордонної охорони у квітні 1925 р. підкреслювалося, що «поляки, латиші, естонці проводять усю прикордонну та глибинну розвідку й контррозвідку через контрабандистів, які за право перетину кордону зобов'язуються працювати на іноземні розвідки та контррозвідки». Саме тому, місцеве населення, яке було залучене до контрабандної діяльності, в 1930-х роках стало жертвами репресивних каральних органів. Їх звинувачували у шпигунській діяльності на користь Польщі та визнавали агентами іноземних розвідок (Лясковська, 2016, с. 331–332).

Кримінально-слідча справа за фактом заняття контрабандною діяльністю була порушена 15 травня 1932 р. щодо сім'ї Дубчаків: батька – Адама Андрійовича та двох його синів Степана та Миколи Адамовичів, які мешкали в прикордонному хуторі Маріамполь Олевського району Київської обл. Їх було звинувачено також у нелегальному переході кордону на бік Польщі та антирадянській агітації за ст. 56-25, 54-10 і 80 КК УСРР (Державний архів Житомирської області, Ф Р. 5013, оп. 2, спр. 4, арк. 1–5). Працівники правоохоронних органів стверджували, що Дубчаки через контрабандну діяльність мали зв'язок з «контрреволюційним і куркульським елементом» та нелегально переправляли людей на бік Польщі. За постановою ОН при Колегії ДПУ УСРР від 15 вересня 1932 р. вони були вислані на Північ на 3 роки.

Як агента польської розвідки, звинуваченого у шпигунстві та здійсненні контрабандної діяльності, 16 грудня 1937 р. було заарештовано мешканця с. Голиші Васильчука Андрія Єфремовича. Згідно з постановою його було звинувачено за ст. 54-6 та 54-10 КК

УСРР (Державний архів Житомирської області, Ф Р. 5013, оп. 2, спр. 4386, арк. 2). В протоколі допиту підслідного ми бачимо, що він зізнається у систематичному здійсненні контрабандної діяльності (Державний архів Житомирської області, Ф Р. 5013, оп. 2, спр. 4386, арк. 9–11). Оскільки свідки «підтверджували» звинувачення, Андрій Єфремович змушений був зізнатися у шпигунстві на користь Польщі, на основі чого йому було призначено найвищу міру покарання – розстріл (Державний архів Житомирської області, Ф Р. 5013, оп. 2, спр. 4386, арк. 19).

За ст. 54-6 КК УСРР як агента іноземної розвідки в 1937 р. було звинувачено Будника Миколу Васильовича (Державний архів Житомирської області, Ф Р. 5013, оп. 2, спр. 17741 арк. 2). Приводом для засудження слугувала наявність зв'язку з сином та донькою, котрі мешкали на території підконтрольній Польщі (с. Борове), а також той факт, що він сам до 1914 р. проживав у цьому населеному пункті. Ускладнювало його становище перебування як учасника бойових дій Першої світової війни з 1915 до 1925 рр. у німецькому полоні, з якого втік та нелегально повернувся в СРСР, поселившись в прикордонному хуторі Маріампіль Олевського району (Державний архів Житомирської області, Ф Р. 5013, оп. 2, спр. 17741, арк. 31). Враховуючи все вище зазначене Миколу Васильовича було засуджено до ув'язнення у виправному трудовому таборі строком на 10 років (Державний архів Житомирської області, Ф Р. 5013, оп. 2, спр. 17741, арк. 34). Після закінчення терміну відбуття покарання до попереднього місця проживання він не повертався, подальша його доля невідома.

Коллективну кримінальну справу було також порушено проти мешканців села Голиші Олевського району, заарештованих одночасно 13 лютого 1938 р., Бубенка Дмитра Сильвестровича, Васильчука Григорія Родіоновича, Ляшука Василя Яковича, Ляшука Федора Гнатовича, Микитюка Івана Арсентійовича та Потайчука Гната Мартиновича. Згідно з постановами на арешт, всі вони до 1937 р. займалися контрабандною діяльністю з метою наживи, неодноразово для цього порушуючи кордон, переходили нелегально на бік Польщі, де нерідко затримувалися польською розвідкою, однак невдовзі були звільнені. Кожен із заарештованих мав родичів на території Польщі, з якими підтримувалися тісні зв'язки. Родичі Дмитра Сильвестровича проживали в с. Нетреба, а Івана

Арсенійовича та Федора Гнатовича в с. Борове, які після встановлення кордону опинилися в складі Польщі. Крім того, Федір Гнатович через ранню втрату батьків змушений був довгий час працювати наймитом у цьому селі, і повернувся на в с. Голиші лише в 1926 р., після закріплення лінії кордону, це і слугувало основним аргументом для пред'явлення йому звинувачення у шпигунській діяльності (Державний архів Житомирської області, Ф Р. 5013, оп. 2, спр. 6110, арк. 61–63.). Тому, згідно з діючим тогочасним кримінальним законодавством, всіх їх було звинувачено за ст. 54-6 КК УРСР в шпигунстві на користь Польщі (Державний архів Житомирської області, Ф Р. 5013, оп. 2, спр. 6110, арк. 2–7).

Анкети заарештованих містили майже однакові дані: селяни, українці за національністю, колгоспники, середняки, безпартійні, малограмотні або неграмотні. Тому чинити опір репресивній машині вони не змогли, навпаки, слідчі застосовували різноманітні методи тиску до кожного з них та опитаних по справі свідків.

Ніхто з підслідних не заперечував звинувачення щодо заняття контрабандною діяльністю, адже вони і справді нелегально перевозили продукцію і продавали її за завищеними цінами, проте вони категорично відхиляли факт про заняття розвідувальною діяльністю. На питання «Чому ні разу не були заарештовані польськими властями?» всі звинувачені відповідали, що добре орієнтувалися на місцевості і знали точні місця розташування застав. Однак вже під кінець допиту вони надали «правильні» свідчення, підтверджуючи свою причетність до польської розвідки (Державний архів Житомирської області, Ф Р. 5013, оп. 2, спр. 6110, арк. 53–53 зв.).

Всі звинувачені за постановою трійки при УНКВС по Житомирській області від 3 жовтня 1938 р. були засуджені за ст. 54-6 КК УРСР до найвищої міри покарання – розстрілу (Державний архів Житомирської області, Ф Р. 5013, оп. 2, спр. 6110, арк. 90). Вирок було виконано 4 жовтня 1938 р. В 1960 р., згідно із тогочасним законодавством, вони були реабілітовані посмертно.

Ще десятки таких справ, порушених щодо осіб, які мешкали по всій території прикордоння лишаються недослідженими, а імена незаконно засуджених та загиблих досі забуті.

**Висновки.** Отже, укладений між радянською Росією та УСРР з одного боку, і Польщею з іншого, Ризький мирний договір суттєво

змінив обриси Волинської губернії, призвівши до появи нових регіонів, в тому числі і «Олевського прикордоння». Проте, ці зміни були не завжди на користь місцевого населення, яке стало заручником ситуації, і не рідко після утвердження більшовиків на цій території, потерпало від жорстокого свавілля влади. Поділ Волині, низький рівень охорони кордону, слабкість радянської та польської прикордонних служб в першій половині 1920-х років, перетворив регіон на місце інтенсивних міграційних процесів та осередок бандитизму. Недостатність на території УСРР найнеобхіднішої продукції призвела до появи побутової або споживчої контрабанди, яка для даного регіону стала новим явищем, адже не була характерною до встановлення кордону. Все це в кінцевому результаті стало підставою для масових репресій в регіоні в другій половині 30-х років ХХ ст. Оскільки головними особливостями краю стали прикордонне розміщення та багатонаціональність, це викликало недовіру влади, а недосконале тогочасне кримінальне законодавство не потребувало великої кількості доказів для доведення вини. Саме тому до категорії потенційних жертв було зараховано представників всіх національностей та соціальних прошарків, тобто від свавілля влади страждали селяни, робітники, церковнослужителі та навіть місцеві керівники.

**Подяка.** Висловлюю вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

**Фінансування.** Авторка не отримувала фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

#### Джерела та література

**Архирейський, Д.** (2012). Співпраця радянських митних установ та органів ВУНК-ДПУ у 1920-х роках. Гуманітаний журнал. № 2–3, 32–47.

**Бортник, Л.** (2015). Корпус охорони прикордоння на Волині у 1924–1939 рр.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України», Луцьк, 284 с.

**Гетьманчук, М.** (2008). Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.). Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 432 с.

**Гнітько, С.** (2000). Боротьба з контрабандою у 20-ті роки. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. №2/4 (13/15), 410–423.

**Гуменний, С.** (2015). Нелегальні міграції на українському відрізку радянсько-польського кордону у 20–30-х рр. ХХ століття. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, №42, 72–77.

Державний архів Житомирської області, ф. П-132, оп. 1, спр. 3.

Державний архів Житомирської області, ф. П-132, оп. 1, спр. 4.

Державний архів Житомирської області, ф. П-132, оп. 1, спр. 9.

Державний архів Житомирської області, ф. П-132, оп. 1, спр. 24.

Державний архів Житомирської області, Ф Р. 5013, оп. 2, спр. 17741.

Державний архів Житомирської області, Ф Р. 5013, оп. 2, спр. 4386.

Державний архів Житомирської області, Ф Р. 5013, оп. 2, спр. 6110.

Державний архів Житомирської області, Ф Р. 5013, оп. 2, спр. 9411.

**Каленська, А.** (2012). Прикордонні війська ОДПУ-НКВС СРСР на Поділлі та Південно-Східній Волині у 1921–1939 рр. Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України», Київ, 20 с.

**Ляковська, С.** (2016). Діяльність органів ВУНК-ДПУ УСРР в галузі економіки: політико-організаційні основи та специфіка (1921–1928 рр.) дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України», Київ, 548 с.

**Макарчук, С.** (2008). Західна Волинь у 30-х роках ХХ ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї). Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 17, 226–238.

**Марчук, В.** (2020). Нелегальний товарообіг на «волинській» ділянці польсько-радянського кордону в 1920–1924 роках. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки», 30, 14–20.

**Махорін, Г.** (2017). Українська національна революція 1917–1922 рр. та її перебіг на Житомирщині. Житомир: ФОП Євенок О.О., 209 с.

Мирный договор между Россией и Украиной с одной стороны и Польшей с другой, подписанный в г. Риге 18 марта 1921 года. (1921), 100 с.

**Соловей, О.** (2009). Прикордонні конфлікти на Волині у 20-х рр. ХХ ст. Військово-науковий вісник, 11, 298–312.

### References

**Arkhireiskiy, D.** (2012). Spivpratsia radianskykh mytnykh ustanov ta orhaniv VUNK-DPU u 1920-kh rokakh. Humanitanyi zhurnal. № 2-3, 32-47 [in Ukrainian].

**Bortnyk, L.** (2015). Korpus okhorony prykordonna na Volyni u 1924-1939 rr.: dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy», Lutsk, 284 [in Ukrainian].

**Hetmanchuk, M.** (2008). Mizh Moskvoiu ta Varshavoiu: ukrainske pytannia u radiansko-polskykh vidnosynakh mizhvoiennoho periodu (1918–1939 rr.). Lviv [in Ukrainian].

**Hnitko, S.** (2000). Borotba z kontrabandoiu u 20-ti roky. Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. №2/4 (13/15), 410-423 [in Ukrainian].

**Humennyi, S.** (2015). Nelehalni mihratsii na ukrainskomu vidrizku radiansko-polskoho kordonu u 20–30-kh rr. XX stolittia. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, №42, 72-77 [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. P-132, op. 1, spr. 3 [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. P-132, op. 1, spr. 4 [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. P-132, op. 1, spr. 9 [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. P-132, op. 1, spr. 24 [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, Fr. 5013, op. 2, spr.17741 [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, Fr. 5013, op. 2, spr. 4386 [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, Fr. 5013, op. 2, spr. 6110 [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, Fr. 5013, op. 2, spr. 9411 [in Ukrainian].

**Kalenska, A.** (2012). Prykordonnii viiska ODPU-NKVS SRSR na Podilli ta Pivdenno-Skhidnii Volyni u 1921-1939 rr. Avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stup. kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy», Kyiv, 20 [in Ukrainian].

**Liaskovska, S.** (2016). Diiialnist orhaniv VUNK-DPU USRR v haluzi ekonomiky: polityko-orhanizatsiini osnovy ta spetsyfika (1921-1928 rr.) dys. na zdobuttia nauk. stupenia d-ra ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy», Kyiv, 548 [in Ukrainian].

**Makarchuk, S.** (2008). Zakhidna Volyn u 30-kh rokakh XX st. (etnosotsialni ta politychni vidnosyny v krai). Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist, 17, 226–238 [in Ukrainian].

**Marchuk, V.** (2020). Nelehalnyi tovaroobih na «volynskii» diliantsi polsko- radianskoho kordonu v 1920–1924 rokakh. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky», 30, 14–20 [in Ukrainian].

**Makhorin, H.** (2017). Ukrainska natsionalna revoliutsiia 1917-1922 rr. ta yii perebih na Zhytomyrshchyni. Zhytomyr, 209 p. [In Ukrainian].

Mirnyi dogovor mezhdru Rossiei i Ukrainoi s odnoi storony i Polshei s drugoi podpisannyi v g. Rige 18 marta 1921 goda. (1921). [in Russian].

**Solovei, O.** (2009). Prykordonni konflikty na Volyni u 20-kh rr. XX st. Viiskovo-naukovyi visnyk, 11, 298–312 [in Ukrainian].

**Kurylchuk Natalia. “OLEVSK BORDERLINE” AFTER THE PEACE OF RIGA: BORDER PROBLEMS AND PEOPLE'S FATES**

**Abstract**

*The purpose of the study is to clarify the peculiarities of the development of the Soviet-Polish border and the impact of territorial changes on the daily lives of residents of the “Olevsk Borderline”, in particular through the emergence of mass illegal border crossings related to smuggling. The research methodology involves a combination of general scientific and special-historical methods of research: problem-chronological, retrospective comparative, historical-genetic, source critical, archival heuristics, which have helped to identify, process and systematize the available factual material. Scientific novelty of the research. The author for the first time introduces into scientific circulation materials of the State Archives of Zhytomyr Oblast, which allow to trace the development of banditry in these areas, show the level of economic development of the region and explain the expediency of consumer smuggling. The materials of criminal-investigative cases of repressed residents of “Olevsk Borderline” on charges of espionage have been released, the information capabilities of these documents for research of the everyday history of the mentioned region have been revealed. Conclusions. The administrative-territorial changes that took place as a result of the signing of the Peace of Riga and changes in the daily lives of the inhabitants of the border areas have been described. It is shown how the weak level of border protection contributed to the violation of the border regime, contacts between the local population on both sides of the border, and became one of the reasons for the emergence of smuggling in this area.*

**Keywords:** *The Peace of Riga, Soviet-Polish border, “Olevsk Borderline”, banditry, smuggling, espionage, repressions.*

**Kurylchuk Nataliya. GRANICA OLEWSKA PO POKOJU W RYDZE: PROBLEMY GRANICZNE I LUDZKIE LOSY**

**Streszczenie**

*Celem badania jest wyjaśnienie specyfiki powstania granicy radziecko-polskiej oraz wpływu zmian terytorialnych na codzienne życie mieszkańców „Granicy Olewskiej”, w szczególności w związku z pojawieniem się masowych nielegalnych przejść granicznych związanych z przemysłem. Metodologia badawcza polega na połączeniu ogólnonaukowych i specjalno-historycznych metod poznania: problemowo-chronologicznych, retrospektywnych*

porównawczych, historyczno-genetycznych, źródłowych, heurystyki archiwalnej, co pomogło zidentyfikować, przetworzyć i usystematyzować dostępny materiał faktograficzny. **Aktualność.** Autorka jako pierwsza wprowadziła do obiegu naukowego materiały Państwowego Archiwum Obwodu Żytomierskiego, które pozwalają prześledzić rozwój bandytyzmu na tych terenach, ukazać poziom rozwoju gospodarczego regionu oraz wyjaśnić możliwość przemytu konsumentów. Opublikowano materiały śledztw karnych represjonowanych mieszkańców «Granicy Olewskiej» pod zarzutem szpiegostwa oraz zaprezentowano potencjał informacyjny tych dokumentów dla badań nad historią codzienności wymienionego regionu. **Wyniki.** Podkreślono zmiany administracyjno-terytorialne, jakie nastąpiły w wyniku podpisania traktatu pokojowego w Rydze oraz zmiany w codziennym życiu mieszkańców obszarów przygranicznych. Pokazano, jak słaby poziom ochrony granicy przyczynił się do naruszenia reżimu granicznego, kontaktów między miejscową ludnością po obu stronach granicy i stał się jedną z przyczyn pojawienia się przemytu na tym obszarze.

**Słowa kluczowe:** pokój w Rydze, granica radziecko-polska, Granica Olewska, bandytyzm, przemyt, szpiegostwo, represje.

Статтю надіслано до редколегії 23.08.2021 р.  
Статтю рекомендовано до друку 25.10.2021 р.